

Arkadiusz Wagner*

Superekslibris biskupa ołomunieckiego Stanisława Pawłowskiego. Z badań nad książkowymi znakami własnościowymi polskiej szlachty w XVI wieku

Inwentaryzacja zbiorów bibliotecznych klasztoru Franciszkanów w Głubczycach przedsięwzięta w ostatnim czasie przez Tomasa Kruszewskiego wykazała liczne rzadkie pozycje bibliograficzne, jak również szereg bardzo interesujących i dotąd niezbadanych obiektów intrologistorstwa późnośredniowiecznego i nowożytnego. Wśród nich wyróżnia się grupa opraw zawierających superekslibrisy rodów z terenu Śląska i Rzeszy Niemieckiej, a zwłaszcza niezinventaryzowana dotąd oprawa z superekslibrisem słynnego XVI-wiecznego bibliofila – elektora saskiego Augusta I¹. Z rodzimej perspektywy na szczególną uwagę zasługuje zaś odosobnione i nieznanie literaturze bibliologicznej polonicum: oprawa z superekslibrisem biskupa ołomunieckiego Stanisława Pawłowskiego herbu Leliwa, znanego też jako Stanisław II Paulowsky vel Pawlowitz.

Według stosunkowo skąpych materiałów biograficznych dotyczących tego hierarchy, urodził się on prawdopodobnie w 1488 roku w nieznannej miejscowości w Prusach². Bartosz Paprocki wiązał go

* Dr Arkadiusz Wagner – adiunkt w Instytucie Informacji Naukowej i Bibliologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

¹ Na temat woluminu ze wspomnianym superekslibrisem zob. szerzej A. Wagner, *Ein unbekannter Einband aus der Büchersammlung des August I. zu Sachsen* (w przygotowaniu).

² K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 7, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1841, s. 262. Ogólniejsze wzmianki o „Pomorzu” jako miejscu urodzenia Pawłowskiego w: *Ency-*

z rodziną „w oświęcimskim albo Zatorskim powieciech”³. Z kolei Leszek Hajdukiewicz pisze o jego urodzeniu „w Cieszyńskim z matki Polki Zofii Brandysówny”⁴. Pawłowski wychowywał się w Wiedniu, w tym też mieście wstąpił do stanu duchownego. Okolicznością mającą duże znaczenie dla jego kariery było uzyskanie zaufania cesarza Rudolfa II. Stanisław Pawłowski był scholastykiem ołomunieckim, proboszczem berneńskim i kanonikiem wrocławskim. Miejscowością, z którą blisko związał ostatnie dwudziestolecie swego życia, był Ołomuniec, stanowiący od początku lat 60. XVI wieku wraz z całym Czechami i Morawami teren „silnej infiltracji żywiołu polskiego, przede wszystkim duchownego, który szybko asymilując się do miejscowych warunków, nie tylko włączył się aktywnie do wielkiego programu rekatolizacji tej «heretyckiej prowincji», ale [też] zajął szereg wpływowych stanowisk w kapitułach, klasztorach i innych placówkach czeskiej administracji kościelnej”⁵. Dnia 11 czerwca 1579 roku Pawłowski zasiadł na stolcu biskupa ołomunieckiego po Janie Mezanie (Mezounie), co zakończyło długi i obfitujący w konflikty okres wakatu (Mezan zmarł 6 lutego 1578 r.)⁶. Uważany jest on za jednego z najbardziej zasłużonych biskupów tamtejszej diecezji, a nawet za najwybitniejszą indywidualność ówczesnego episkopatu czeskiego. Pozycję tę zawdzięcza m.in. doprowadzeniu do porządku majątku kościelnego oraz fundacjom na rzecz świątyń i zakładów

kłopedja kościelna podług teologicznej Encyklopedii Wezera i Welfego, t. 17, wyd. M. Nowodworski, Warszawa 1891, s. 286; *ibidem*, t. 18, Warszawa 1892, s. 591; *Podręczna encyklopedya kościelna*, t. 31–32, Warszawa–Kraków 1913, s. 15–16; zob. też: H. Stupnicki, *Herbarz Polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów*, t. 1, Lwów 1855, s. 225; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 13, Warszawa 1916 (reprint: Poznań 1999), s. 253–254; *Polska encyklopedja szlachecka*, t. 9, red. S. J. Starykoń-Kasprzycki, Warszawa 1937, s. 276.

³ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 489.

⁴ L. Hajdukiewicz, *Jan Ponętowski – opat hradyjski, bibliofil i miłośnik sztuki (materiały do życiorysu)*, „Roczniki Biblioteczne” 1970, t. 14, z. 3–4, s. 516.

⁵ *Ibidem*, s. 514–515.

⁶ *Ibidem*, s. 512, przyp. 114.

kościelnych⁷. Był też aktywnym wrogiem protestantyzmu. W 1591 roku zwołał w ołomunieckiej katedrze synod diecezjalny, na którym zostały ogłoszone ustawy Soboru Trydenckiego. Od Rudolfa II wyjednał też potwierdzenie tytułu książęcego dla biskupów ołomunieckich. Dwukrotnie posłował do Polski (1587 – po śmierci Stefana Batorego i 1595), popierając interesy austriackich Habsburgów⁸. Jego mowy polityczne z okazji elekcji nowego króla zawiera *Oracya w druku, którą miał do Stanów koronnych na elekcję nowego Króla w Warszawie zgromadzonych 14. August*⁹. Zmarł w 1598 roku w sędziwym wieku 92 lat¹⁰. Pochowany został w katedrze ołomunieckiej w kaplicy św. Stanisława, do której już w 1590 roku J. Gialdi wykonał okazałą, brązową kratę w stylu manierystycznym, ukazującą rollwerkowy kartusz z rozbudowanym herbem biskupim¹¹. W XVIII wieku wejście do kaplicy wzbogacono o okazały portal z dekoracją rokokową, w zwieńczeniu którego wyeksponowano kartusz z herbem Pawłowskiego oraz insygniami jego władzy kościelnej i świeckiej¹².

Biskup nie był ostatnim Leliwitą-Pawłowskim w historii nowożytnych Czech. Dnia 4 września 1666 roku jego krewny Erdmann Ferdynand Pawłowski von Pawlowitz otrzymał czeski tytuł baronowski. Odtąd reprezentowana przez niego gałąź rodu pieczętowała się dwiema wersjami rozbudowanego herbu o godłach zawierających m.in. motyw leliwickiej gwiazdy i półksiężyca¹³.

⁷ Niesiecki podaje nazwiska Resciusa i Annibalego Rosseliusa, którzy mieli w swych pismach słać zasługi Pawłowskiego dla ołomunieckiej diecezji, zob. ibidem; *Encyklopedja*, s. 591; L. Hajdukiewicz, op. cit., s. 516.

⁸ Opis tych poselstw w: E. Mayer, *Des Olmützer Bischofes S. Pawłowski Gesandtschaftsreisen nach Polen um Anlass der Königswahl nach dem Ableben Stephan's 1587–1595*, Kremsier 1861. Hajdukiewicz pisze o „licznych” podróżach dyplomatycznych, zob. idem, op. cit., s. 516.

⁹ Tytuł według Niesieckiego, zob. idem, op. cit.

¹⁰ Mowa jest o tym w: J. Siebmacher's *grosses und allgemeines Wappenbuch*, Bd. 4, Abth. 10: *Der Mährische Adel*, Nürnberg 1899, s. 98.

¹¹ R. Smahel, *Olomouc ve fotografii*, [s. l.] 1969, ilustr. 142–145.

¹² Ibidem, ilustr. 142–143.

¹³ J. Siebmacher's, s. 98, tabl. 77.

Pawłowski „był uczonym i opiekunem uczonych”¹⁴, pozostawił po sobie kilka publikacji¹⁵. O jego emocjonalnym przywiązaniu do Rzeczypospolitej świadczyć może fakt, że „na dworze dawał przytułek wielu Polakom”¹⁶. Polakami otaczał się zarówno na dworze biskupim, jak i w kapitule ołomunieckiej¹⁷. Był też dobrodziejem słynnego Bartosza Paprockiego. Na swoim dworze gościł także zasłużonego, choć i kontrowersyjnego bibliofila rodem z Polski – opata klasztoru Premonstrantów w Hradiste na przedmieściach Ołomuńca – Jana Ponętowskiego¹⁸.

Niestety, poza owymi skąpyimi wiadomościami obrazującymi horyzonty intelektualne biskupa brak jest danych o jego stosunku do książki i o posiadanym przez niego księgozbiorze, w którym dominowała zapewne literatura religijna. Jej przykładem jest dzieło przechowywane w głubczyckiej księżnicy, opatrzone superekslibrisem Pawłowskiego: *Benedicti Pererii Valentini e Societate Iesv Commentariorum in Daniele prophetam Libri Sexdecim*, Lvgdvni: Ex Officina Ivntarvm, MDXCI, (s. [48], 954, [48], format 16d). Na posiadanie przez niego księgozbioru gromadzonego nie tylko z czysto praktycznych, ale i bibliofilskich pobudek wskazuje typ oprawy oraz forma superekslibrisu we wspomnianym woluminie.

Wyciśnięto go na oprawie o formie typowej dla niemieckiej tradycji introligatorskiej: na deskach bukowych lub dębowych (jednoznaczne określenie uniemożliwia ich szczelne oklejenie papierem wyklejek) o fazowanych brzegach, powleczonych jasną (pierwotnie

¹⁴ Podręczna, s. 16.

¹⁵ Według Encyklopedia, s. 591: *Commentarius itineris Leonida [Leonis?] a Rosmital*, Ołomuniec 1577; *Rudolphi II Rom. Imp. St. Pawl. Ep. Ol. oratoris ad Incl. Regni Poloniae etc. Senatores et nobiles equites oratio ad novi regis elect. habita*, Kraków 1587; *Oratio in comitiis generalib Cracovia habita*, 1595; *Commentarius itineris Leonida Rosmital*, Ołomuniec 1577. Podręczna, s. 16 wymienia też *Oratio in castris apud Varsaviam*, Kraków 1587.

¹⁶ Podręczna; L. Hajdukiewicz, op. cit., s. 516.

¹⁷ L. Hajdukiewicz, op. cit., s. 516–517.

¹⁸ Ibidem, s. 513, 516.

zapewne kremową) skórą (ilustr. 1–2). Na dłuższych brzegach okładzin znajduje się para zapinek mosiężno-skórzanych o skromnej dekoracji rytej w metalu. Górna i dolna okładzina oprawy dekorowane są w analogiczny sposób, oparty na kompozycji ramowej. Zewnętrzną ramę stanowią w nich linearne wyciski strychulca, wewnętrzną (główną) zaś wypełnia wycisk radełka. Przedstawia on cztery okrągłe medaliony obwiedzione wieńcem laurowym, ukazujące profilowe popiersia starożytnych wojowników; pola pomiędzy medalionami wypełnia ornament kandelabrowy. Wewnętrzny bok ramy radełkowej obwiedziony jest ponownie linearnymi wyciskami strychulca, które ograniczają powierzchnię zwierciadła oprawy. W jego centrum, na górnej okładzinie, znajduje się supereklibris, w dolnej zaś plakieta ornamentalna. Wyciski te są ograniczone od góry i od dołu poziomym pasem dekoracji strychulcowo-radełkowej. Drugim z narzędzi wyciśnięto motyw uproszczonej wici roślinnej. Grzbiet oprawy praktycznie pozbawiony jest dekoracji. Zaznaczono na nim wyraźnie cztery garby zwięzów i kapitałki ograniczone charakterystycznymi wyciskami cienkiego, splecionego drutu.

Umieszczony w centrum zwierciadła górnej okładziny oprawy znak własnościowy biskupa należy do kategorii supereklibrisów właściwych, tj. zamawianych przez posiadacza księgozbioru specjalnie do znaczenia jego książek (ilustr. 3)¹⁹. Precyzja opracowania każdego z detali jego kompozycji sygnalizuje, że wykonano go z metalu – naj-

¹⁹ Pogląd o istnieniu kategorii supereklibrisów właściwych i introligatorskich (składek introligatorskich) sformułował jeszcze przed drugą wojną światową K. Piekarski. W okresie powojennym został on przyjęty i rozwinięty m.in. przez M. Cubrzyńską-Leonarczyk, *Polskie supereklibrisy XVI–XVIII wieku. Centuria druga*, Warszawa 2001, s. 13–15. Badaczka ta wydzieliła także grupę supereklibrisów w typie *badges* oraz supereklibrisów donacyjnych. Przeprowadzone przeze mnie badania wykazały też funkcjonowanie supereklibrisów drukarsko-introligatorskich. Zob.: A. Wagner, *Oprawy druków z księgozbioru Andrzeja Opalińskiego (1540–1593) w zbiorach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Bibliologia”, t. 5, Toruń 2006, s. 140–142, ilustr. 16–17; idem, *Historyczno-artystyczny warsztat historyka książki w badaniach nad nowożytnym introligatorstwem*, [w:] *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2007, s. 117–118.

pewniej mosiądzu – w warsztacie złotniczym lub grawerskim. Wyciśnięto go złotem, które na skutek utleniania się domieszki srebra uległo jednak szernieniu spotęgowanemu zabrudzeniami powierzchni oprawy. Superekslibris ma kształt owalu o wymiarach 66 × 53 mm. W centrum jego kompozycji znajduje się herb biskupi w rozbudowanej, czteropolowej wersji z tarczą sercową, w której umieszczono rodowy herb Pawłowskiego – Leliwę²⁰. W czterodzielnej tarczy tła ukazano naprzemiennie: w heraldycznym prawym górnym i lewym dolnym polu – herb biskupstwa ołomunieckiego w pierwotnej, średniowiecznej wersji (w polu dolnym, szrafowanym w kratkę – dwa szczyty; w szrafowanym polu górnym – także cztery szczyty)²¹, w heraldycznym lewym górnym i prawym dolnym polu – godło wzbogaczonego herbu biskupstwa ołomunieckiego, przedstawiające w srebrnym polu czarnego, jednogłowego orła św. Wacława patrzącego w heraldyczną prawą stronę, z sześcioramienną gwiazdą Leliwitów na piersi²².

²⁰ W świetle badań nad heraldyką kościelną kompozycja ta jest typowa dla herbów biskupich, stanowiąc jedną z czterech możliwych prawidłowych konfiguracji herbu rodowego z herbem biskupstwa, zob.: C. Kissel, *Wappen-Buch des deutschen Episcopates*, Frankfurt am Main 1891, s. 1–3, ilustr.; B. B. Heim, *Wappenbrauch und Wappenrecht in der Kirche*, [s. l.] 1947, s. 119–120, 140–141. Zob. też A. Wiess, *Stan badań nad heraldyką kościelną*, [w:] *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*, red. K. Skupiński, A. Wiess, Warszawa 2004, s. 13–15 – tam bibliografia tematu.

²¹ Opis pierwotnej postaci herbu biskupstwa ołomunieckiego oraz jego historia w: J. Siebmacher's *grosses und allgemeines Wappenbuch*, Bd. 1, Abth. 5, Rh. 1: *Bisthümer*, oprac. G. A. Seiler, Nürnberg 1881, s. 55–56, tabl. 85. Z blazonowania herbu jednoznacznie wynika, że jego tło jest czerwone, z czym kłóci się sposób sztafirowania tła w herbie z superekslibrisu, sugerujący kolor czarny. Zob. też C. Kissel, op. cit., s. 108, tabl. D (wg herbarza Siebmachera w wydaniu z 1772 r., pole, na którym ukazano góry, jest szrafowane pionowymi liniami, co odpowiada czerwonej barwie). Pewną niejasność w tej kwestii wprowadzają reprodukcja i opis herbu – tym razem arcybiskupstwa ołomunieckiego – podane w opracowaniu Z. M. Zengera, *Česká heraldika*, Praha 1978, s. 128, ilustr. 133. Przedstawia on bowiem na czerwonym tle w polu dolnym trzy szczyty i także trzy w polu górnym. Dwa szczyty w polu dolnym i cztery w górnym zawiera zaś herb kolegiaty kapitulnej w Kromieryżu.

²² Początkowo Pawłowski stosował czteropolową wersję herbu, w którym w polu 1 i 4 znajdował się pierwotny herb biskupstwa, a w polu 2 i 3 herb rodowy Leliwa. W 1588 r. herb biskupstwa został wzbogacony przez cesarza Rudolfa II. Odtąd

Tarcza herbowa znajduje się w kartuszu rollwerkowym ze stylizowanymi liśćmi akantu, ciągnącymi się wzdłuż szpica tarczy. Nad kartuszem umieszczone są insygnia władzy biskupiej: infuła przyozdobiona klejnotami i tzw. krzywaśń pastorału o liściastej formie, wyłaniająca się z boku nakrycia głowy. U dołu infuły ukazano ozdobione klejnotami pasy, tzw. *vittae*, które symetrycznie i w dekoracyjny sposób wiją się wokół górnej części kartusza herbowego. Owalne obramienie supereklibrisu składa się z dwóch stref: w wewnętrznej znajduje się napis „STANISLAVS PAWLOWSKY DEI GRACIA[!] EPISCOPVS OLOMVCENSIS”, w zewnętrznej zaś ornament rollwerkowy.

Znakowi własnościowemu z górnej okładziny oprawy odpowiada w dolnej okładzinie wyciśnięta złotem owalna plakieta ornamentalna o wymiarach 65 × 49 mm (ilustr. 7). Także w tym przypadku drobiazgowość w opracowaniu detali sygnalizuje, że wykonano ją z metalu i wyryto w pracowni złotniczej bądź grawerskiej. Główny składnik dekoracji plakiety stanowi okazała lilia spięta pośrodku pierścieniem. Z jej ramion oraz z pierścienia wyłaniają się motywy kwiatów i postrzępionych liści²³. Całość ujęta jest w owalną ramę ozdobioną na obu osiach rozetkami, pomiędzy którymi ukazano wieniec laurowy spięty w czterech miejscach zwojami rollwerku. Zarówno supereklibris, jak i plakieta ornamentalna cechują się dobrym poziomem wykonania, zwracającym uwagę precyzją w odwzorowaniu drobnych detali oraz zgrabną kompozycją.

herb rodowy biskupa znajduje się w tarczy sercowej, a pole 2 i 3 zajął motyw czarnego orła na złotym tle. Złota, sześcioramienna gwiazda na jego piersi stanowi odwołanie do herbu rodowego bpa Pawłowskiego. Wersja ta stosowana była przez kolejnych biskupów ołomunieckich, którzy jedynie w tarczy sercowej umieszczali własne herby rodowe, zob. J. Siebmacher's *grosses und allgemeines Wappenbuch*, Bd. 1, Abth. 5, Rh. 1, s. 56, tabl. 86–89.

²³ Omówienie bardzo licznych wariantów motywu heraldycznej lilii w tradycji średniowiecznej i nowożytnej m.in. w: B. Korner, *Handbuch der Heraldik*, Bd. 4, Görlitz-Biesnitz in Schlesien 1930, s. 81–112, ilustr. 1–257, tabl. 181–186; W. Leonhardt, *Das große Buch der Wappenkunst*, München 1976, s. 256–257, ilustr. 1–19 i 21–30; P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny*, Warszawa 1997, s. 117–118, ilustr. 302–309.

Brak daty wykonania supereklibrisu zmusza do podjęcia próby rozstrzygnięcia tej kwestii na podstawie przesłanek historycznych i artystycznych. Biorąc pod uwagę treść napisu z obramienia księgoznanu, oczywiste jest, że musiał on być wykonany między 1579 a 1598 rokiem, czyli w okresie sprawowania władzy biskupiej przez Pawłowski. Dodatkową wskazówką chronologiczną może być data 1591, odnosząca się do wydrukowania książki chronionej oprawą z supereklibrisem. W tym przypadku należy jednak dopuścić możliwość wykonania plakiety przed opublikowaniem wydawnictwa i włączeniem go przez biskupa do księgozbioru. Bardzo pomocna w zakresie datowania okazuje się analiza elementów heraldycznych supereklibrisu: herb Leliwa ma w nim swoją klasyczną formę sześcioramiennej gwiazdy nad półksiężycem z ramionami skierowanymi w górę, która jest znana już od XIV wieku²⁴. Z kolei rozbudowany herb biskupstwa ołomunieckiego ma postać uzyskaną dopiero w 1588 roku. Niezbyt pomocny w precyzyjnym datowaniu supereklibrisu jest zastosowany w nim ornament rollwerkowy (zwijany). Jego charakterystyczna forma jest bowiem stosowana w polskiej i ogólniej – środkowoeuropejskiej sztuce już od lat 50. XVI wieku do co najmniej pierwszej ćwierci XVII wieku²⁵. Z tych też względów należy się ograniczyć do zakresienia czasowych ram jego powstania w latach 1588–1598, z hipotetycznym ich zawężeniem do lat 1591–1598.

Wpisywałyby się to w pełni w tendencje formalne obecne w supereklibrisach polskiej szlachty, w tym zwłaszcza hierarchów kościelnych, w drugiej połowie XVI stulecia, aż po początek XVII wieku. Jednym z wcześniejszych przykładów z tej grupy jest supereklibris (ilustr. 4) biskupa poznańskiego Adama Konarskiego (zm. 1574). Znajduje się on na górnej okładzinie oprawy z 1571 roku, w centrum której wyciśnięta jest owalna, złożona plakieta z floralnymi ozdobi-

²⁴ Zob. m.in. S. Górzyński, I. Kochanowski, *Herby szlachty polskiej*, Warszawa 1990, s. 91–93; A. Kulikowski, *Wielki herbarz rodów polskich*, Warszawa 2005, s. 235–236, ilustr.

²⁵ *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*. Wydanie Nowe, Warszawa 1996, s. 456.

kami w zewnętrznych narożach²⁶. Pośrodku zawiera ona herb Abdank w rollwerkowym kartuszu, nad którym ukazano infułę z pasami *vittae* i pastorał, u dołu kartusza wycięto zaś datę wykonania superekslibrisu: „1570”. Jego obramienie składa się z trzech stref, z których wewnętrzna wypełniona jest perełkowaniem, środkowa napisem, zewnętrzna zaś wieńcem spiętym na osiach zwojami rollwerku. Dzieło to łączy w sobie elementy tradycji superekslibrisów renesansowych pierwszej połowy XVI wieku z formami manierystycznymi. Chociaż wyróżniają się w nim typowo manierystyczne dekoracje rollwerkowe, to równorzędnym motywem jest obramiający całość wieniec z przewiązkami. Motyw ten przynależy jeszcze do tradycji antykizujących wieńców renesansowych, choć jego popularność w sztukach plastycznych przetrwała nie tylko wiek XVI, ale i cały okres nowożytny²⁷.

Z podobnych elementów złożony jest np. ogólnie znany znak własnościowy biskupa płockiego Piotra Dunina-Wolskiego, wykonany w 1578 roku lub niedługo później²⁸. Odznacza się on rzadkim wśród superekslibrisowych poloniców migdałowym kształtem, być może odwołującym się do tradycji średniowiecznych pieczęci kościelnych²⁹. W jego centrum ukazany jest owalny kartusz rollwerkowy

²⁶ Opis i fotografia superekslibrisu w R. Kotula, *Właściciele rękopisów i starodruków zbiorów wielkopolskich* Z. Czarneckiego, Lwów 1929, s. 58, tabl.

²⁷ Problem antykizującego wieńca jako renesansowego motywu ekslibrisowego omówiła Z. Ameisenowa, *Dwa nieznane polskie znaki książkowe z XVI wieku*, Kraków 1947, s. 9–10, 15.

²⁸ Zob. np.: *Biblioteka Piotra Wolskiego biskupa płockiego*; K. Piekarski, *Odkrycie „Volsciany” w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej*, „*Silva Rerum*” 1928, t. 4, z. 6/9, s. 129–130, tabl.; A. Obrębski, *Oprawy książek należących do przechowywanej w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej Volsciany*, „*Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*” 1992, t. 41, nr 1–2, s. 141–142, ilustr. 16; *Książkowe znaki własnościowe XV–XVIII wieku. Katalog wystawy ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk*, Malbork 1998, s. 85, tabl.; A. Obrębski, *Volsciana. Katalog renesansowego księgozbioru Piotra Dunina-Wolskiego, biskupa płockiego*, Kraków 1999, s. 12, ilustr. 66 i na okładce.

²⁹ Innym przykładem superekslibrisu polskiego hierarchy kościelnego z drugiej poł. XVI w., którego migdałowaty kształt odwołuje się do formy pieczęci kościelnych, jest jeden z własnościowych znaków książkowych bpa kujawskiego Hieronima Rozdrażewskiego (zm. 1600). Znajduje się on na dwóch oprawach z biblioteki se-

z herbem Łabędź i puttami stojącymi po bokach. Nad nim widnieją insygnia biskupiej władzy, całość zaś otacza dwustrefowe obramienie z inskrypcją w wewnętrznej oraz wieńcem w zewnętrznej części. Po bokach wieniec spięty jest niewielkimi rollwerkami.

Formę bliższą superekslibrisowi Pawłowskiego – bo opartą na owalnym kształcie obramienia – ma jedna z wersji znaku własnościowego opata Jana Ponętowskiego, wykonanego około 1585 roku, ale nie później niż w roku 1586, w którym Ponętowski zmarł (ilustr. 6)³⁰. Dzieło to jest szczególnie interesujące z punktu widzenia badań nad superekslibrisem Pawłowskiego, odnosi się bowiem do hierarchy kościelnego działającego w tym samym czasie i w tym samym ośrodku co biskup, co przy uwzględnieniu szeregu podobnych elementów występujących w obu superekslibrisach sygnalizować może ich wspólnego wykonawcę. W centrum superekslibrisu Ponętowskiego ukazany jest kartusz rollwerkowy o uproszczonej formie, z czteropolowym herbem opata i uwydatnionymi zwojami po bokach. Nad kartuszem znajduje się infuła z wyeksponowanymi klejnotami (nietypowymi dla kapłanów szczebla opackiego) i ornamentem roślinnym; po jej bokach widnieją dwie krzywaśnie pastorałów o charakterystycznej liściastej formie, mającej swą bezpośrednią analogię w superekslibrisie biskupa. Po bokach infuły rozciągnięte są pasy *vittae*, pokryte dekoracją złożoną ze szrafirunku i pojedynczych klejnotów. Całość umieszczona jest w dwustrefowym obramieniu z inskrypcją i wieńcem, w którym na górze i na dole znajdują się uskrzydłone główki anielskie, po bokach zaś rollwerkowe zwoje.

Powinowactwa formalne superekslibrisów Pawłowskiego i Ponętowskiego jako hierarchów kościelnych na Morawach skłaniają do tego, by przyjrzeć się innym ówczesnym superekslibrisom wykonanym dla

minarium duchownego we Włocławku. Za udostępnienie fotografii tychże dziękuję mgr Bernardecie Iwańskiej-Cieślik. Zob. też K. Rulka, *Superekslibrisy w zbiorach Biblioteki Seminarium Duchownego we Włocławku*, „Studia Włocławskie” 2003, t. 6, s. 531.

³⁰ Opis i fotografia w K. Piekarski, *Superexlibrisy polskie od XV do XVIII wieku*, z. I (tabl. 1–40), Kraków 1929, plansza 19. Badacz określa go jako „superexlibris I” Ponętowskiego.

tamtejszych bibliofilów. Reprezentatywnego przykładu dostarcza tu znak własnościowy opata klasztoru Premonstrantów w Bruck – Sebastiana Freitoga (ilustr. 5). Przedstawia on czterodzielną tarczę herbową o rollwerkowo zawiniętych pobocznicach, nad którą znajduje się bogato zdobiona infuła. Z jej boku wyłania się krzywaśń pastorału, od spodu zaś rozpościerają się na obie strony tarczy dekoracyjnie zakomponowane pasy *vittae*. Całość znajduje się w dwustrofowym, owalnym otoku, którego wewnętrzną część wypełnia inskrypcja z datą „1581”, zewnętrzna zaś przyjęła formę wieńca, który na pionowej osi jest przewiązany wstęgami, a na poziomej rollwerkowymi kłamrami.

Znaczny poziom formalnych zbieżności między wspomnianymi trzema superekslibrisami sygnalizować może wspólne dla lokalnego kleru (lub szerzej – dla środowiska bibliofilów) upodobania estetyczne w zakresie książkowych znaków własnościowych. Może też wskazywać na tego samego wykonawcę superekslibrisowych plakiet, jakkolwiek druga z możliwości wydaje się mało prawdopodobna wobec zasadniczo odmiennego kroju liter użytych w superekslibrisie Freitoga.

W okresie pomiędzy połową XVI a początkiem XVII wieku motywy ornamentalne obecne w scharakteryzowanych wyżej superekslibrisach cieszyły się popularnością wśród wykonawców tzw. superekslibrisów introligatorskich. Dwustrefowe obramienie herbu (wyciskanego z osobnego tłoka), które zawiera cytat ze Starego Testamentu lub łacińską dewizę oraz rollwerkowe zwoje przedzielone motywami floralnymi, posiadają stosunkowo liczne obiekty, np. superekslibris Krzysztofa Niedźwiedzkiego (1568)³¹, Jana Tarnowskiego herbu Rola (1585)³², Jana Szałapskiego (1603)³³ czy też Aleksandra Różyńskiego (około 1624)³⁴. Obok nich spotykane są też skromniejsze, a zarazem bardziej uniwersalne (bo nadające się do wykorzystania w dekoracji innej niż superekslibrisowa) wersje obramienia superekslibrisów in-

³¹ Opis i fotografia w M. Cubrzyńska-Leonarczyk, op. cit., s. 76, tabl. 20.

³² Ibidem, s. 112, tabl. 38.

³³ Ibidem, s. 154, tabl. 58.

³⁴ Ibidem, s. 184, tabl. 73.

troligatorskich, które pozbawione są strefy z inskrypcją, np. *superekslibris Mariana vel Marcjana Przyłęckiego* (wyciśnięty po 1614 r.)³⁵.

Rollwerk jako istotny składnik dekoracji *superekslibrisu* przyjmował też niekiedy bardziej bogate i nietypowe formy, jak np. w znaku książkowym Stanisława Piciusa Zawackiego (około 1590)³⁶. Występuje on w nim zarówno w kartuszu herbowym, jak i w wydatnych ozdobnikach znajdujących się na górze i u dołu owalnego wieńca. Bogatą formę rollwerkową ma obramienie *superekslibrisu* z około 1620 roku, wykonanego dla biskupa krakowskiego Jakuba Zadzika³⁷. W szerokim, owalnym otoku, którego zewnętrzna krawędź wyznaczona jest podwójną linią, znalazły się charakterystyczne zwoje wraz z uskrzydloną główką anielską i floralnymi wolutami.

Pomimo znaczących różnic w dacie powstania, formie i poziomie wykonawstwa scharakteryzowane *superekslibrisy* wraz ze znakiem książkowym bpa Pawłowskiego należy uznać za dzieła w pełni manierystyczne.

Jako motyw dekoracyjny typowy dla introligatorstwa drugiej połowy XVI i początku XVII wieku jawi się także plakieta przedstawiająca lilię na bogatym, ornamentalnym tle i w otoku z ornamentem roślinno-rollwerkowym (ilustr. 7). Kilka przykładów plaket o podobnej do obiektu głubczyckiego formie przytoczył Edmundas Laucevičius. Niemal wszystkie z nich oparte są na analogicznym schemacie kompozycyjnym: lilii na ornamentalnym floralnym tle i w owalnym obramieniu wypełnionym motywami roślinnymi i (lub) rollworkiem. Plakieta ikonograficznie najbliższa obiektowi wyciśniętemu na książce Pawłowskiego znajduje się na – niestety niedatowanej – oprawie druku lyońskiego z 1573 roku (ilustr. 8)³⁸. Bardzo zbliżona jest w nich

³⁵ Ibidem, s. 176, tabl. 69.

³⁶ Opis i reprodukcja w K. Piekarski, *Superexlibrisy*, plansza 38. Badacz określa go jako „*superexlibris I*” Zawackiego.

³⁷ Ibidem, plansza 39. Badacz określa go jako „*superexlibris I*” Zadzika.

³⁸ E. Laucevičius, *XV–XVIII a. Knygų Įrisimai Lietuvos Bibliotekose*, Vilnius 1976, s. 54, ilustr. 163.

zarówno forma samej lilii spiętej pierścieniem, kwiatony na jej osi, jak też wielolistne i wielopłatkowe kwiaty wypełniające tło pomiędzy bocznymi płatkami kwiatu; wspólna jest też koncepcja ramy wypełnionej motywem wieńca i rollwerku, choć w dziele reprodukowanym przez litewskiego badacza brakuje rozetek. Inne skromniejsze bądź inaczej zakomponowane plakiety znajdują się na zreprodukowanych przez Laucevičiusa oprawach druków i rękopisów m.in. z lat: 1585³⁹, 1590⁴⁰, 1597⁴¹, 1603 (oprawa z 1604 r.)⁴², 1596 (oprawa datowana – 1607 r.)⁴³ i 1615⁴⁴.

Dokonana analiza herbowego superekslibrisu biskupa Pawłowskiego prowadzi do sformułowania wniosku o jego reprezentatywności dla książkowych znaków własnościowych wykonywanych na zlecenie polskich bibliofilów w drugiej połowie XVI wieku. Przesłanki historyczne oraz artystyczne wskazują wyraźnie na jego powstanie pomiędzy 1588 a 1598 rokiem, przy możliwym zawężeniu tej daty do lat 1591–1598. Nie sposób określić miejsca wykonania plakiety, a tym bardziej nazwiska jej twórcy. Czy reprezentował środowisko polskie (w takim przypadku najpewniej krakowskie), czy też ołomunieckie? Nie wiadomo też, czy rekrutował się on spośród złotników, czy też grawerów. Na jego wysokie kwalifikacje wskazuje jednak nie tylko zgodność wykonanego dzieła z aktualnymi prądami w sztuce i rzemiośle artystycznym, ale i bezbłędny, drobiazgowy sposób opracowania superekslibrisu. Godna podkreślenia jest też bardzo zgrabna kompozycja całości, odznaczająca się harmonijnym współgraniem kartusza herbowego z insygniami biskupiej władzy i owalnym, dwustrefowym otokiem. Jako udane dzieło należałoby też traktować plakietę ornamentalną wyciśniętą na dolnej okładzinie oprawy. Czy

³⁹ Ibidem, s. 54, ilustr. 164.

⁴⁰ Ibidem, s. 53, ilustr. 155.

⁴¹ Ibidem, s. 53, ilustr. 157.

⁴² Ibidem, s. 53, ilustr. 156.

⁴³ Ibidem, s. 93, ilustr. 158.

⁴⁴ Ibidem, s. 73, ilustr. 299.

jednak jest to wytwór tego samego autora, który wykonał *superekslibris*, musi pozostać w sferze swobodnych hipotez, co wynika głównie z dużej popularności ukazanego na niej motywu w introligatorstwie środkowej Europy.

Omówionego *superekslibrisu* nie sposób charakteryzować z pominięciem osoby, dla której został wykonany. Już sam fakt zamówienia dla siebie specjalnego *signum* bibliotecznego świadczy o szczególnym miejscu, które zajmował prywatny księgozbiór w świadomości biskupa Pawłowskiego. Jak i w co zasobna była biblioteka hierarchy, musi jednak na niniejszym etapie badań nad jego osobą pozostać tajemnicą.

Nie do końca jasna jest też droga, którą książka z *superekslibrisem* biskupa dotarła do Głubczyc. Wyjaśnienia w tym zakresie nie dostarczają zapiski własnościowe naniesione na stronę tytułową druku i grzbiet oprawy. Być może z czasów, gdy książka znajdowała się w posiadaniu biskupa, pochodzi nieczytelny już zapis umieszczony na górnej części grzbietu oprawy, który odnosił się zapewne do autora i tytułu książki. Z badań przeprowadzonych w XIX wieku przez Bedę Dudika mogłoby wynikać, że księgozbiór biskupi został rozproszony podczas wojny trzydziestoletniej przez wojska szwedzkie, które w 1642 roku pod wodzą generała Torstensona (Torstenssona) spłądowały ołomuńskie księżnice⁴⁵. Ich ofiarą padła nie tylko biblioteka katedralna, ale i tamtejsze biblioteki klasztorne i kościelne: jezuicka, klasztoru Dominikanów, Bernardynów, Kapucynów i inne⁴⁶. Wśród książek przechowywanych w Szwecji i zidentyfikowanych przez czeskiego badacza znajdują się również *pawloviciana*⁴⁷. Brak jednak podstaw do stwierdzenia, że także głubczycki wolumin padł ofiarą szwedzkich rabunków. Być może jeszcze przed zawieruchą wojenną wywieziono go z Ołomuńca.

⁴⁵ B. Dudik, *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte*, Brünn 1852, s. 19–37, 41; L. Hajdukiewicz, op. cit., s. 521.

⁴⁶ O stratach biblioteki katedralnej zob. B. Dudik, op. cit., s. 29–30, 62.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 63.

O jego pobycie w różnych księżnicach przekonują pozostałe zapiski, m.in. na grzbiecie oprawy i karcie tytułowej. Prawdopodobnie w XVII–XVIII wieku na miejscu pierwotnego napisu na górze grzbietu znalazła się nota piórem „G II”, niżej zaś – przypuszczalnie w końcu XVIII–XIX wieku – naklejono karteczkę z wypisanym numerem „3”. Na kartę tytułową naniesiono być może jeszcze w końcu XVI lub XVII wieku zapiskę własnościową mówiącą o przynależności książki do biblioteki kapituły w Olesnie: *Ex Bibliotheca Canonicae Rosenbergensis*. Świadectwem inwentaryzacji przeprowadzonej w tej samej librarii rękoma innego bibliotekarza jest druga z zapisek: *Catalogo monasterij Rosenbergensis Can: Reg: inscriptus B. n. 10*. Na znajdowanie się woluminu w większym zbiorze wskazują też znacznie późniejsze, bo pochodzące z lat 20. XX wieku, ołówkowe zapiski na przedniej wyklejce: „12o Script. V. T. | 66” i „Pererius | Valentinus”. Zapisce tej odpowiada na grzbiecie oprawy nalepka biblioteczna z nadrukiem „Script. V. T.” i wpisem „66”. Schemat zapisu oraz dukt cyfr i liter sygnalizuje, że książka znajdowała się w tym okresie w bibliotece franciszkańskiej Prowincji św. Jadwigi we Wrocławiu-Karłowicach⁴⁸. Już z okresu powojennego pochodzi inna zapiska ołówkowa: „XVI. 0. 25”, którą naniesiono na przednią wyklejkę w ramach pobieżnej inwentaryzacji najstarszych zasobów biblioteki klasztornej, przeprowadzonej przez Michała Spandowskiego z Biblioteki Narodowej.

Obecny księgozbiór klasztoru Franciszkanów w Głubczycach składa się głównie z książek, które znalazły się po 1898 roku we wspomnianej bibliotece franciszkańskiej Prowincji św. Jadwigi we Wrocławiu drogą darów ze strony osób prywatnych, księży diecezjalnych i zakonników. W 1954 roku bibliotekę tę rozwiązano po kilku franciszkańskich klasztorach regionu. Okoliczności te wydatnie utrudniają dokładne prześledzenie drogi, którą na przestrzeni stuleci odbył rzeczony wolumin, zanim ostatecznie znalazł się u głubczyckich

⁴⁸ Więcej na ten temat w artykule T. Kruszewskiego *Zespół głubczycki księgozbioru OFM Prowincji św. Jadwigi – przyczynek do badań nad bibliotekami franciszkanów na Śląsku*, w niniejszym tomie.

franciszkanów. Biorąc pod uwagę wspomniane zapiski biblioteczne, za prawdopodobne uznać można przemieszczenie książki – w bliżej nieokreślonym czasie – z Ołomuńca do Olesna, a dalej do Wrocławia, skąd ostatecznie po drugiej wojnie światowej przewieziono ją do głubczyckiego klasztoru.

Wypada wyrazić nadzieję, że przechowywana w Głubczycach książka ozdobiona superekslibrisem bpa Pawłowskiego nie jest odosobnionym śladem istnienia jego księgozbioru. Zapewne w innych klasztornych i kościelnych bibliotekach, zarówno po polskiej, czeskiej, jak i niemieckiej stronie, znajdują się inne woluminy lub nawet większe fragmenty biblioteki tego hierarchy. Jako najbardziej prawdopodobne miejsce ich przechowywania jawi się biblioteka katedralna lub inne biblioteki świeckie i kościelne w Ołomuńcu⁴⁹. Niewykluczone jest też włączenie biskupiej księżnicy do zbiorów szwedzkich ukształtowanych po grabieżach wojny trzydziestoletniej, co sygnalizował już Dudik. Penetracja ich zasobów wykracza jednak poza cel wytyczony niniejszemu tekstowi, którym jest zwrócenie uwagi na istnienie superekslibrisu znaczącego bibliofilski księgozbiór polskiego biskupa w zagranicznym ośrodku administracji kościelnej.

⁴⁹ Godna uwagi w tym kontekście jest założona w 1773 r. ołomuniecka Studienbibliothek, która liczyła 72 tys. dzieł w 118 tys. woluminów oraz 926 rękopisów. Zob. P. Krasnopolski, *Geistliche Bibliotheken in Böhmen und Mähren*, „Gutenberg Jahrbuch” 1926, t. 1, s. 98–100 (autor nie wspomina jednak o źródle pochodzenia książek).

Na poprzednich stronach: oprawa z księgozbioru bpa Stanisława Pawłowskiego (górną okładziną – ilustracja 1, dolną okładziną – ilustracja 2), 1591–1598, Biblioteka Starodruków OFM w Głubczycach – sygn. S0077/XVI (fot. B. Małecki)

Ilustracja 3. Superekslibris bpa Stanisława Pawłowskiego, 1588–1598 (fot. B. Małecki)

Ilustracja 4. Superekslibris bpa Adama Konarskiego, 1570 r. (repr. wg R. Kotuli, *Właściciele rękopisów i starodruków zbiorów wielkopolskich* Z. Czarnieckiego, Lwów 1929)

**Das Supralibros des Olmuntzer Bischof Stanislaus Pawłowski. Aus
den Forschungen zu Bücherzeichen des polnischen Adels im 16.**

Jahrhundert

Zusammenfassung

In diesem Artikel wird das unbekannte polnische Supralibros erörtert, das dem Olmuntzer Bischof Stanislaus (Stanisław) Pawłowski gehörte. Dieser war einer der hervorragendsten kirchlichen Beamten seiner Diözese. (Er ordnete das kirchliche Vermögen, ermöglichte zahlreiche Stiftungen für die Kirchen und bekämpfte den Protestantismus aktiv).

Das Supralibros des Bischofs wurde auf dem Gewand eines Druckes aus der Bibliothek von Franziskanern zu Głubczyce entdeckt. Die Analyse des Wappens und der Form des Supralibros beweist, dass es zwischen 1588 und 1598 (am wahrscheinlichsten zwischen 1591 und 1598) hergestellt wurde. Zur selben Zeit entstand vermutlich die Ornamentplakette, die die Hinterdecke des Gewandes schmückt.

Der Vergleich des Supralibros und der Plakette mit anderen polnischen Erzeugnissen dieser Art aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts und dem Anfang des 17. Jahrhunderts zeigt, dass diese für ihre Epoche typisch sind. Relativ viele Werke, die für polnische Edelmänner und Priester hergestellt wurden, weisen vergleichbare Formen auf. Hierbei ist das Supralibros, das für Jan Ponętowski aus dem Kloster Hradiste bei Olmuntz gefertigt wurde, dem Supralibros Pawłowskis besonders ähnlich. Dies signalisiert, dass beide Werke in derselben Goldschmiede oder vom selben Graveur in Polen (am wahrscheinlichsten in Krakau), eventuell auch in Mähren, hergestellt wurden.